

8. Клименко Н.О. Роль мотивів навчально-пізнавальної діяльності в умовах особисто-орієнтованого навчання в вищих навчальних закладах / Н.О. Клименко // Профорієнтація та довузівська підготовка майбутніх спеціалістів: проблеми, досвід, перспективи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Чернігів, 1999. – С. 172–175.
9. Лоза О.О. Особливості перфекціонізму як особистісної риси державних службовців [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Лоза Олена Олександрівна ; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – Київ, 2015. – 20 с.
10. Парамонова В. Высшие устремления личности: перфекционизм как патологический феномен / В. Парамонова // Развитие личности. – 2009. – № 1. – С. 67–78.
11. Савенков А.И. Путь к одаренности: исследовательское поведение дошкольников / А.И. Савенков – СПб. : Питер, 2004. – 272 с.
12. Фоменко К.І. Мотиваційні особливості академічної саморегуляції студентів / К.І. Фоменко, О.І. Кузнецов // Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України – Проблеми сучасної психології – № 25. – Київ, 2014. – С. 582–596.
13. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения / Х. Хекхаузен. – СПб. : Речь, 2001. – 99 с.
14. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / К. Хорни. – СПб. : Питер, 2002. – 218 с.
15. Чепурна Г.Л. Соціально-психологічні особливості перфекціонізму молоді: дис. на здобуття наук. ступеня канд. психолог. наук: спец. 19.00.05 – «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / Чепурна Ганна Леонідівна. – Ч., 2013. – 418 с.
16. Юдеева Т.Ю. Перфекционизм как личностный фактор депрессивных и тревожных расстройств : дис. ... канд. псих. наук / Т.Ю. Юдеева. М., 2007. – 275 с.
17. Hamachek D. Psychodynamics of normal and neurotic perfectionism / D. Hamachek. // Psychology. – 1978. – № 15. – P. 27–33.
18. Hewitt P. Perfectionism and depression: longitudinal assesment of a specific vulnerability hypothesis / P. Hewitt, G. Flett, E. Ediger // J-l of Abnormal Psychology. –1996. –V. 105. –№ 2. – P. 276–280.
19. Shafran R. Mansell W. Perfectionism and psychopathology: a review of research and treatment / R. Shafran, W. Mansell / Clinical Psychology Review. – 2001. – V. 21. – № 10. – P. 879–903.

УДК 159.9:37.015.3

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ, ЩО СПРИЯЮТЬ УСВІДОМЛЕННЮ МОЛОДДЮ СІМЕЙНИХ РОЛЕЙ

Карпова Д.Є., викладач
кафедри практичної психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

Стаття присвячена дослідженню основних соціально-психологічних чинників, що детермінують рівень усвідомлення молоддю соціальних ролей шлюбних партнерів. У статті висвітлено питання впливу батьківської сім'ї, ЗМІ, індивідуально-особистісних особливостей на рівень усвідомлення молоддю соціальних ролей шлюбних партнерів. Охарактеризовано основні рівні зрілості людини, від яких залежить ступінь усвідомлення молоддю соціальних ролей та особливостей сімейного життя.

Ключові слова: *молодь, сім'я, рівень усвідомлення, шлюбні партнери, соціально-психологічні чинники.*

Статья посвящена исследованию основных социально-психологических факторов, детерминирующих уровень осознания молодежью социальных ролей брачных партнеров. В статье освещены вопросы влияния родительской семьи, СМИ, индивидуально-личностных особенностей на уровень осознания человеком социальных ролей брачных партнеров. Охарактеризованы основные уровни зрелости человека, от которых зависит степень осознания молодежью социальных ролей и особенностей семейной жизни.

Ключевые слова: *молодежь, семья, уровень осознания, брачные партнеры, социально-психологические факторы.*

Karpova D.Ye. SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS THAT DETERMINE THE LEVEL OF AWARENESS OF YOUTH SOCIAL ROLES OF MARRIAGE PARTNERS

The article investigates basic social and psychological factors that determine the level of awareness of youth social roles of marriage partners. It was found that low levels of awareness of young people all the complexities of family life, the duties and requirements of their role in the family leads to a growth in the number of people living alone, civil marriages, the number of divorces, conflicts, misunderstandings. The article highlights the impact of parents' family, the media, individual personality characteristics on the level of awareness of the young man's social roles of marriage partners.

Key words: *youth, family, awareness, marriage partners, social and psychological factors.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі у суспільстві відбуваються динамічні перетворення соціальних відносин, у ході яких змінюються зразки гендерної взаємодії, шлюбно-сімейних стосунків, уявлення про ролі й статуси чоловіків і жінок у суспільстві та в сім'ї, їхні обов'язки. Незважаючи на зміни, які відбуваються в суспільстві та сім'ї, вона й досі залишається однією із найважливіших ланок соціалізації особистості. Збереження й укріплення авторитету сім'ї, її цінностей багато в чому залежить від того, наскільки чітко молодь усвідомлює своє місце в ній, соціальні ролі шлюбних партнерів, рольовий розподіл між подружжям, конструктивні способи вирішення конфліктів; усвідомлює себе як людину певної статі зі специфічними для чоловіка і жінки потребами, обов'язками, ціннісними орієнтаціями, мотивами, інтересами й формами поведінки. Проте на сьогодні ми спостерігаємо низький рівень усвідомленості молодими людьми всіх складнощів сімейного життя, своїх обов'язків та вимог до своєї ролі у сім'ї, що призводить до неготовності молоді створювати сім'ю. Як наслідок це призводить до зростання кількості самотніх людей, цивільних шлюбів, збільшується кількість розлучень, конфліктів, непорозумінь. У зв'язку з цим ми ставимо перед собою завдання дослідити основні соціально-психологічні чинники, які впливають на рівень усвідомлення молоддю соціальних ролей шлюбних партнерів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на значний інтерес дослідників до проблем підготовки молоді до сімейного життя, проблема усвідомлення молодими людьми сутності сім'ї, соціальних ролей шлюбних партнерів поки що залишається малодослідженою. Підтвердженням такої думки служить те, що на сьогоднішні у науково-психологічній літературі практично відсутні праці, в яких було б розкрито модель усвідомлення молоддю соціальних ролей подружжя. Як бачимо, феномен усвідомлення є досить складним для вивчення, насамперед тому, що має індивідуальний характер. Крім цього, на свідомість молодої людини впливають безліч соціальних, психологічних чинників, які носять характер припущення і необґрунтовані емпірично. Це означає, що питання про соціально-психологічні чинники, які впливають на рівень усвідомлення молоддю соціальних ролей шлюбних партнерів, залишається фактично відкритим. Основою для розгляду означеної проблеми виступають дослідження вчених, які присвячені аналізу проблеми підготовки молоді до сімейного життя: І. Голода [6], С. Ковальова [9], А. Харчева [16], Ю. Борисенка [4], Т. Левицької [18] та ін.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в з'ясуванні основних соціально-психологічних чинників, що детермінують рівень усвідомлення молоддю соціальних ролей шлюбних партнерів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема підготовки молоді до виконання сімейних ролей та її усвідомлення знаходяться в полі зору науковців різних галузей. Молода сім'я, особливості її функціонування і розвитку досліджувалися соціологами (І. Дементьева [8] та ін.); психологами (Т. Андреева [2], О. Бондарчук [4], Т. Левицька [18] та ін.); соціальними педагогами (В. Кравець [11] та ін.) За свідченням дослідників [2; 5; 10], «соціальна роль – це та сторона діяльності, яка інтерналізувалася. Інтерналізована роль – це компонент самосвідомості, ставлення до тих чи інших аспектів життєдіяльності. Таким чином, успішне функціонування в тій чи іншій соціальній ролі неможливе без її усвідомлення» [10, с. 127].

Слід зазначити, що свідомість людини підпорядковується дії певних чинників культурного, соціального, психологічного характеру. Так, дослідник Л. Савінов [13] вважає, що першочергове значення мають соціально-культурні норми та традиції суспільства, ціннісні орієнтації як батьківської сім'ї, так і самого індивіда; відносини батьків як подружжя, найближчого оточення; релігійні уявлення, вірування; наявність ідеалів, зразки наслідування, засоби масової інформації, позасімейні соціальні інститути; біологічні, психологічні та соціально-демографічні характеристики самого індивіда.

Соціальна обумовленість демонструє, як на рівень усвідомлення молоддю соціальних ролей шлюбних партнерів впливає вся система стосунків, в які вони включені з моменту свого народження. Сюди слід віднести стосунки як з найближчим оточенням – власними батьками, так і з іншими значимими людьми, а також сам вплив різних соціальних інститутів (школи, університету, ЗМІ). Схожу думку висловлює Ю. Борисенко [4], який відзначає важливу роль біологічних та соціальних чинників у формуванні особистості сучасної людини. При цьому вчений зазначає, що біологічні чинники визначають психофізіологічний рівень усвідомлення, готовності людини до виконання сімейної ролі, в той час як соціальні – регламентують реалізацію цієї готовності.

Беручи до уваги вищесказане, ми можемо стверджувати, що усвідомлення молоддю соціальних ролей шлюбних партнерів детермінують соціально-культурні чинники, яку формуються на трьох рівнях: рівень власної сім'ї (вплив родинних умов на рівень усвідом-

лення соціальних ролей, життєвий сценарій, стилі виховання, особливості сімейного спілкування, участь у вихованні дитини обох батьків); рівень суспільства (вплив суспільних чинників, соціальних інститутів, ЗМІ), індивідуальний рівень (вплив особистого чинника: вікові особливості, тип темпераменту, особистісні мотиви).

За результатами досліджень деяких дослідників, зокрема В. Сисенко [15], А. Харчевого [16], батьківська сім'я займає перше місце серед елементів соціального мікросередовища. Враховуючи основні положення культурно-історичної теорії Л. Виготського [5], відповідно до якої середовище, в якому розвивається людина, є головним чинником розвитку її особистості, варто відзначити важливість впливу сім'ї на особистість, оскільки процес її становлення та формування основних вмінь і знань починається саме в родині. Моделі батьківства фіксуються в психіці дитини, сімейні традиції успадковуються дитиною на свідомому та несвідомому рівнях і проявляються в її майбутньому. Дитина, спостерігаючи за спілкуванням батьків, поступово засвоює гендерні взаємовідносини, які, в свою чергу, впливатимуть у майбутньому на вибір моделі родини. В сім'ї дитина першочергово засвоює стилі партнерської взаємодії та сімейного виховання, зразки поведінки, погляди на виховання дітей, економічні питання, уявлення стосовно розподілу обов'язків. Від сімейних цінностей, які були засвоєні у батьківській сім'ї, залежить рівень усвідомлення людиною себе як майбутнього сім'янина, соціальних ролей подружжя, їхній розподіл, усвідомлення відповідальності, способу життя родини в цілому.

Розглядаючи чинники, що детермінують рівень усвідомлення молоддю соціальних ролей шлюбних партнерів, варто відзначити важливість соціального чинника. До соціальних умов, особливо значущих для розвитку установок і переконань молоді, її уявлень про сім'ю і шлюб, усвідомлення соціальних ролей шлюбних партнерів, обов'язків, які покладені на них, можна віднести засоби масової інформації. Враховуючи те, що у дослідженні наша увага зосереджена на молоді, виникає потреба детального дослідження впливу ЗМІ на рівень усвідомлення ними соціальних ролей, оскільки телебачення та інтернет відіграють важливу роль у їхньому житті. Сьогодні молодь засвоює ролі й правила поведінки з телевізійних передач, фільмів, журналів, тобто під дією ЗМІ у неї формується світогляд, зразки поведінки, життєві цінності. Таким чином, можна вважати встановленим фактом, що перегляд телепередач серйозно впливає на моральний розвиток молоді, її соціальну й статеву ідентифіка-

цію, процес соціалізації. Провідне місце серед джерел інформації займає телебачення, оскільки воно є для молоді популярним джерелом необхідної інформації. Крім того, отримати цю інформацію вони можуть без особливих зусиль, на відміну від друкованої продукції, отримання інформації з якої вимагає певних і тривалих зусиль. Проте ніхто з молодих людей не враховує ступінь правдивості та достовірності отриманої інформації. Певний вплив на свідомість молоді здійснюють різні телесеріали, які здебільшого деформують образ сім'ї, сімейного життя, обов'язки членів родини. Більшість молодих людей не можуть адекватно усвідомлювати побачене на екрані, оскільки воно суперечить їхній життєвій позиції і взагалі дійсності. Сучасне телебачення також активно втручається в традиційну систему батьківського виховання, в систему суспільно-виховного процесу, демонструючи неправильні та некоректні методи виховання дітей. Щодо телереклами, то її негативний вплив полягає в неправдивій демонстрації образу жінки та чоловіка, що суттєво відрізняється від образу чоловіка або жінки в житті. На екрані чоловічий та жіночий образи постають перед нами у вигляді ідеалів. У зв'язку з таким викривленням, невідповідністю образів, у молоді будуть виникати проблеми з пошуком партнера, оскільки реальність не буде відповідати складеному завдяки телебаченню ідеалу. Крім цього, система цінностей, спосіб життя, який пропонується через рекламу, не вписується в традиційні статеві-рольові моделі поведінки та руйнує свідомість людини і всю її систему взаємовідносин, включаючи сімейні відносини. Також українські ЗМІ сприяють формуванню та трансляції гендерних стереотипів, що, безумовно, впливає на усвідомлення молоддю рольового розподілу між подружжям, правил поведінки відповідно до їхньої ролі.

Великого впливу на свідомість молоді надають вищому навчальному закладу як соціальному середовищу людини. Згідно з поглядами деяких дослідників [11–14], робота виховних структур ВНЗ повинна бути спрямована на формування у студентів відношення до сім'ї як до важливої цінності; розширення уявлень про особливості подружніх взаємовідносин, формування усвідомлення цінностей сімейного життя, його складнощів, уміння з ними боротися; усвідомлення свого місця в родині, соціальних ролей шлюбних партнерів; відповідальності за їхнє дотримання; народження та виховання дітей; підвищення відповідальності молоді за сімейне життя; розвиток таких якостей, як поважне ставлення до бажань та потреб членів сім'ї, рівність у правах, до-

віра, взаємодопомога та взаємопідтримка подружжям один одного.

Приступаючи до розгляду третього – індивідуального чинника, який детермінує рівень усвідомлення молоддю соціальних ролей шлюбних партнерів, варто відзначити, що для формування усвідомлення подружніх відносин має значення також вікова складова. Ще з дитинства на основі уявлень дитини про образ сім'ї відбувається усвідомлення нею сімейних законів, цінностей. Можна сказати, що образ сім'ї – це ті уявлення про сімейне життя (розподіл ролей у сім'ї, стилі виховання дітей, особливості поведінки з чоловіком/дружиною, з молодшими та старшими членами сім'ї та ін.), які формуються у людини під час життя у родині та взаємодії з навколишнім середовищем. Дитина, наслідуючи своїх батьків, засвоює чоловічу та жіночу ролі, й у подальшому житті вона несвідомо буде використовувати систему батьківських стосунків у своїй власній сім'ї, незалежно від того, подобались вони їй у дитинстві чи ні. Отже, аби підтвердити наше припущення про те, що усвідомлення соціальних ролей шлюбних партнерів (відповідно на зразках батьків) відбувається ще в дитинстві, проаналізуємо вікові етапи розвитку дитини. За проведеним аналізом наукової літератури [1–2; 7; 9], ми прийшли до висновку, що вже у 2–3 роки, коли дитина знає свою стать і починає співвідносити «своє Я» з уявленнями про людей своєї та іншої статі, в рольових іграх вона демонструє маскулінну та фемінінну поведінку, перш за все подружню та батьківську. Пізніше, у 3–5 років, у своїх іграх вона імітує життя власної сім'ї, правила поведінки в ній, обов'язки батьків, які вона спостерігає кожний день.

У 5–6 років у дітей починається процес засвоєння статевих ролей, які вони демонструють у своїх рольових іграх. Дошкільнята розуміють, які домашні обов'язки властиві для жінки, а які – для чоловіка. У зв'язку з цим формується образ мужності та жіночності. До 6–7 років діти чітко усвідомлюють приналежність і незмінність своєї статі та правила поведінки, які притаманні їхньому образу. Етап формування рольових позицій чоловіка та жінки завершується у юнацькому віці, коли молодь, будучи фізично і соціально зрілими особистостями, починає усвідомлювати цінності та складнощі сімейного життя. У цей період відбувається зіткнення власних уявлень молодої людини з вимогами реального життя, що потребує усвідомлення факту розбіжностей уявлень і дійсності. Враховуючи думку К. Юнга [17], який вважав, що розвиток уявлень про сім'ю та, зокрема, про соціальні ролі подружжя йде від несвідомих до більш усвідомлених мотивів, потягів. За

його словами, людина лише в другій половині свого життя, після подолання певних конфліктів, може усвідомити справжні мотиви шлюбу, сімейні складнощі. Деякі дослідники [1; 6; 8; 10] визначають оптимальний вік створення сім'ї для чоловіків – 30–32 роки, а для жінок – 28–30 років, оскільки саме в цьому віці відбувається повне усвідомлення молоддю образу сім'ї.

Проведений аналіз науково-психологічної літератури [1; 4; 10] свідчить про те, що серед соціально-психологічних чинників, що детермінують рівень усвідомлення соціальних ролей шлюбних партнерів, важливе місце займають особистісно-індивідуальні характеристики молоді: власні мотиви особистості, особливості темпераменту, ступінь відповідальності, рівень шлюбно-сімейних домагань. Про рівень усвідомлення молоддю соціальних ролей шлюбних партнерів свідчить сформованість мотивів створення сім'ї, в результаті яких погляди, установки й орієнтації, що сформувалися в певній обстановці, спонукають їх до активізації діяльності в напрямку задоволення їхніх соціальних та природних потреб у шлюбі. Тобто чим вищий ступінь зрілості поглядів і установок на шлюб, тим вищий ступінь усвідомлення молоддю людиною образу сімейного життя. Те ж саме можна сказати й про шлюбно-сімейні домагання людини. Про усвідомлення особистістю соціальних ролей подружжя можна говорити у тому випадку, якщо в неї наявні адекватні очікування відносно шлюбу, партнера, сформований образ шлюбного партнера.

Іншою властивістю особистості є прийняття на себе відповідальності. Вона повинна усвідомлювати свою відповідальність перед сім'єю за результати своєї діяльності. Дослідники [2; 15–16] для позначення цього значення використовують поняття «локус контролю», який характеризує схильність людини приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім силам чи власним зусиллям. Саме локус контролю є одним із провідних чинників, що визначає психологічну зрілість, самоповагу і самостійність особистості, які, у свою чергу, характеризуються усвідомленням та взяттям на себе відповідальності за власне життя, взаємини, партнера, за дітей. Крім цього, особистість повинна вміти розуміти емоційний стан шлюбного партнера, вміти йому співпереживати, проявляти терпимість до вираження його емоцій, бути готовою узгоджувати свої дії.

Усвідомлення молоддю соціальних ролей та особливостей сімейного життя залежить від ступеню зрілості та свідчить про психологічну готовність до шлюбу [18]. Дослідники

Т. Андреева [2], І. Гребенников [7] і С. Сисенко [15] виділяють три основні рівні зрілості:

1. Фізична зрілість. Про фізичну зрілість свідчить завершення фізичного розвитку людини. У неї повністю сформовані всі життєво важливі органи, функції, завершився період статевого дозрівання. Фізіологи вважають його одним з найбільш відповідальних у житті людини.

2. Соціальна зрілість. Серед прийнятих у суспільстві показників соціальної готовності до створення сім'ї автори перераховують наступні: завершення освіти, набуття професії або продовження здобування вищої освіти, початок самостійної трудової діяльності. Соціальна зрілість включає усвідомлення молодими людьми того, що вони беруть на себе відповідальність один за одного, за сім'ю, за дітей.

3. Етико-психологічна готовність до шлюбу. Вона включає дуже багато чинників, які взаємодіють між собою: сформованість ідеалу сучасної сім'ї, наявність чіткого уявлення про те, чого чекають від сім'ї, які родинні стосунки хочуть побудувати, які обов'язки на них накладає шлюб, батьківство.

Отже, як було нами з'ясовано, що усвідомлення молоддю соціальних ролей та особливостей сімейного життя залежить від ступеню її зрілості та від соціально-психологічних чинників. Проте, як зазначають вчені [1; 8; 14], неусвідомлення людиною своєї сімейної ролі може призвести до виникнення конфліктів, які ґрунтуються на незадоволенні потреб у цінності та значущості свого «Я», порушення відчуття гідності з боку іншого партнера, його зверхнього, зневажливого ставлення.

Висновки з проведеного дослідження. Аналіз науково-психологічної літератури [2; 4; 8; 11] свідчить про те, що проблема підготовки молоді до виконання сімейних ролей, до усвідомлення цих ролей знаходиться в полі зору науковців різних галузей: соціологів, психологів, соціальних педагогів. З'ясовано, що соціальна роль це та сторона діяльності, котра інтернаціоналізувалася, тобто успішне функціонування в тій чи іншій соціальній ролі не можливе без її усвідомлення. Слід зазначити, що свідомість людини підпорядковуються дії певних чинників культурного, соціального, психологічного характеру. Було досліджено, що рівень усвідомлення молоддю сімейних ролей детермінують чинники соціально-психологічного характеру, а саме: батьківська сім'я молодої людини, близьке оточення, школа, навчальний заклад, ЗМІ. Крім того, варто відзначити важливу роль у процесі формування усвідомлення сімейних ролей індивідуального чинника: вікових особливостей особистості, темпераменту, особистісних мотивів, домагань.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Серед перспективних напрямків подальших досліджень проблеми – обґрунтування ефективного психологічного інструментарію формування у молоді уявлень про сімейні ролі шлюбних партнерів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология : учебное пособие для студентов вузов / Г.С. Абрамова. – М. : Академия, 1997. – 704 с.
2. Андреева Т.В. Психология современной семьи : монография / Т.В. Андреева. – СПб. : Речь, 2005. – 436 с.
3. Бондарчук О.І. Психология сім'ї : курс лекцій / О.І. Бондарчук. – К. : МАУП, 2001. – 96 с.
4. Борисенко Ю.В. Проблема отцовства в современном обществе / Ю.В. Борисенко, А.Г. Портнова // Вопросы психологии : журнал. – 2006. – № 3. – С. 122–130.
5. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Л.С. Выготский. – М. : Педагогика, 1991. – 284 с.
6. Голод С.И. Личная жизнь: любовь, отношение полов / С.И. Голод. – Л., 1990. – 83 с.
7. Гребенников И.В. Основы семейной жизни / И.В. Гребенников. – М. : Просвещение, 1991. – 156 с.
8. Демет'єва І.Ф. Негативні фактори виховання дітей у неповній сім'ї / І.Ф. Демет'єва // Соціологічні дослідження : журнал. – 2001. – № 11. – С. 102–112.
9. Ковалев С.В. Психология семейных отношений / С.В. Ковалев. – М. : Мысль, 1987. – 465 с.
10. Кон И.С. Психология ранней юности / И.С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 286 с.
11. Кравець В.П. Психология сімейного життя : в 2 т. / В.П. Кравець. – Тернопіль, 1995. – Т. 2. – 396 с.
12. Павлюк Н.В. Вплив ЗМІ на формування уявлень про сім'ю у старшокласників / Н.В. Павлюк // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка : зб. наук. праць. – Л., 2013. – № 13 (272). – С. 91–95.
13. Савинов Л.И. Семья и общество: история, современность и взгляд в будущее / науч. ред. В.В. Петров. – Саранск : Изд-во Морд. ун-та, 1992. – 144 с.
14. Сидоренко А.В. Чинники, що обумовлюють готовність студентської молоді до сімейного життя / А.В. Сидоренко // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць / Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2013. – № 3 (32). – С. 244–250.
15. Сысенко В.А. Новобрачные в зеркале собственных взглядов, суждений, оценок / В.А. Сысенко. – М. : Мысль, 1985. – 235 с.
16. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР / А.Г. Харчев. – М. : Мысль, 1979. – 367 с.
17. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени / К.Г. Юнг – М. : Прогресс, 2006. – 331 с.
18. Левицька Т.Л. Фактори, що впливають на розвиток психологічної готовності студентів до створення сім'ї // Збірник наукових праць № 40. Частина II : зб. наук. праць / НАДПСУ. – Хмельницький : Вид-во Нац. академії Держ. прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, 2007. – С. 231–234.